

▲ Katedra pw. śś. Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim. Fot. J. Miler, 1997 r.

Dorota Janiszewska-Jakubiak

Katedry w Kamieńcu Podolskim

Kamieniec Podolski powstał w miejscu, gdzie tworząca niemal zamkniętą pętlę rzeka Smotrycz, płynąca głębokim na 40 metrów jarem, stanowi naturalną ochronę wybudowanego na cyplu miasta.

Wąski przesmyk został przekopany i zastąpiony mostem, do którego przystępu broni Stary Zamek rozbudowywany od XV do XVII w. Od zachodu przylega do niego Nowy Zamek, zaopatrzony w nowoczesny system fortyfikacji przystosowanych dla artylerii. Jego budowa, rozpoczęta w 1621 r., trwała aż do wieku XVIII. Samo miasto również miało własne umocnienia. Położenie Kamieńca na pograniczu świata chrześcijan i muzułmanów sprawiło, że dzieje miasta były niezwykle burzliwe. W okresie średniowiecza stało się świadkiem konfliktów między księżętami litewskimi i ruskimi, trafiło też pod zwierzchnictwo Tata-

rów, a w rezultacie, gdy w 1352 r. zdobył je król Kazimierz Wielki, nadane zostało w lenno księżętom Koriatowiczom. Ostateczne umocnienie Podola z Koroną nastąpiło w 1434 r. Kamieniec stał się stolicą województwa podolskiego. Otoczony sławą niezdołanej warowni, przyciągał ludność różnych narodowości, wśród których najwięcej było Polaków, Rusinów i Ormian. Rosła zamożność mieszkańców, której źródłem w znacznym stopniu był handel ze Wschodem, powstawały okazałe budowle, a wśród nich liczne świątynie różnych wyznań.

Biskupstwo i diecezja łańciska w Kamieńcu Podolskim utworzone zostały na prośbę króla

Ludwika Węgierskiego w roku 1375, za pontyfikatu papieża Grzegorza XI. Powstanie i rozwój rzymsko-katolickiej organizacji kościelnej napotykały jednak na wiele przeszkód z racji pozostawania katolików w mniejszości, a ponadto ciągłego zagrożenia wojną i najazdami tatarskimi. Katedra pw. śś. Piotra i Pawła była najpierw drewniana. W pierwszej połowie XV w. rozpoczęto budowę nowej świątyni. Efektem tych prac, kontynuowanych po pożarze w 1500 r., była trójnawowa pseudobazylika, z korpusem na planie niemal kwadratowym, który na przestrzeni XVI i XVII w. obrastać zaczął kolejnymi kaplicami. W latach 1646–1648 wydłużono prezbiterium i wybudowano wolno stojącą dzwonnice. Tak pisze o tej świątyni Jan K. Ostrowski: *Budowla ta ustępuje rozmiarami i klasą architektury katedrze lwowskiej, ale pod jednym względem dzierży palmę pierwszeństwa: jest najdalej wysuniętą na wschód katedrą gotycką na kontynencie europejskim.*

Od 1670 r. Kamieniec Podolski, jako jedno z pięciu miast Rzeczypospolitej, miał przyznane prawa szlacheckie. Oznaczało to, że jego mieszkańcy mogli być właścicielami dóbr ziemskich oraz wysyłać na sejmy swoich przedstawicieli, którzy brali udział w obradach, ale nie mieli prawa do głosowania. Zwano ich ablegatorami.

Niedługo potem nastąpił trudny czas w dziejach katedry i miasta, które po traktacie buczackim znalazło się pod władzą Turków. Obronę twierdzy kamienieckiej barwnie upamiętnił Henryk Sienkiewicz na kartach zamykającej Trylogię powieści *Pan Wołodyjowski*. Choć literacki bohater to postać nie do końca autentyczna, *Pierwsza szabla Rzeczypospolitej* i rycerz niezłomny doczekał się w 1993 r. upamiętnienia. Przed katedrą ustawiono pomnik w typie XIX-wiecznego nagrobka o kształcie ściętego pnia drzewa. Przytwierdzona do niego otwarta kamienna księga ma na swych kartach taki oto napis: *Pamięci Pana Pułkownika Jerzego Michała Wołodyjowskiego, Hektora kamienieckiego. Życie to szereg poświęceń. AD MCMXCIII. Resurgam.*

Utrata Podola była wielkim ciosem dla Rzeczypospolitej. Szlachta nie chciała przyjąć do wiadomości haniebnej ugody z Buczczą. Sejm odmówił ratyfikacji traktatu, a mieszkańcy ziem znajdujących się w niewoli tureckiej na kolejne obrady dalej przysyłali swoich posłów. W 1672 r., zaraz po zajęciu Kamieńca, katedra zamieniona została na meczet Mahometa IV i usunięto jej dawne wyposażenie, a z krypt wyrzucono trumny. Przylegająca do fasady kaplica posłużyła jako podstawa strzelistego minaretu ze 144 spiralnie ułożonymi schodami. Po traktacie karłowickim, na którego mocy Po-

dole wraz z Kamieńcem wróciło do Rzeczypospolitej, kończy się w 1699 r. niewola turecka, a katedra odzyskuje dawną funkcję. Umowa z Turkami sprawiła, że nie został zniszczony minaret. Usunięto jednak wieńczący go półksiężyc i postawiono na szczycie drewnianą rzeźbę Maryi. W 1756 r. została ona, z inicjatywy biskupa Mikołaja Dembowskiego, zastąpiona 3,5-metrową figurą Immaculaty depczącej węża Niepokalanej Matki Bożej w aureoli z gwiazd, wykonaną w Gdańsku z pozłoczonej blachy miedzianej. Tak turecki minaret posłużył zobrazowaniu triumfu chrześcijaństwa. W kamienieckiej katedrze znajduje się jeszcze inny, ciekawy zabytek z czasów tureckiej okupacji – zdobiona arabską kazalnica (minbar) z białego marmuru, która pierwotnie znajdowała się w zamienionym na meczet przyklasztornym kościele Dominikanów.

Po latach tureckich rządów wnętrze katedry było puste. Odzyskanie i rekuncyliację katedry upamiętniają zachowane do dziś dwie tablice łacińskie z 1704 r. Prace związane z wyposażaniem katedry podjął biskup Jan Gliński, a kontynuowali je jego następcy, Stefan Rupniewski, fundator barokowego ołtarza głównego oraz wspomniany już Mikołaj Dembowski. Dzięki temu ostatniemu w katedrze znalazła się nowa ambona, tron biskupi, stalle i konfesyjonały oraz rozpoczęto prace nad budową nowej, barokowej fasady. Najprawdopodobniej zaprojektowana została przez wybitnego architekta Jana de Witte, komendanta twierdzy ka-

▲ Wieża katedry ormiańskiej. Fot. J. Krasnodębski, 1995 r.

mienieckiej. Nadano jej kształt monumentalnego portyku z korynckimi pilastrami, monumentalnym trójkątnym szczytem z figurami. Jak głosi napis na umieszczonej nad portalem tablicy fundacyjnej, fasada wzniesiona została w 1754 roku. Również XVII-wieczna dzwonnica zyskała późnobarokową oprawę.

Wojna z Turcją mocno odbiła się na zamieszkujących Kamieniec Podolski Ormianach. W roku 1678 zmuszeni zostali do opuszczenia miasta. Nawet po zakończeniu rządów tureckich nigdy już ta społeczność nie odzyskała w Kamieńcu dawnego znaczenia. A przecież niegdyś była to jedna z liczniejszych i zamożniejszych kolonii ormiańskich, a zarazem stolica biskupstwa. Do 1672 r. przy kamienieckim Rynku Ormiańskim stał obszerny, drewniany kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, zburzony przez Turków podczas ostrzału miasta. W XVII w. był uznawany za ormiańską katedrę. Po odzyskaniu Podola przez Rzeczpospolitą głównym kościołem Ormian stała się świątynia pw. św. Mikołaja, czasem niewłaściwie określana jako katedra. Najpierw był to kościół drewniany, ufundowany przez Sinana, syna Chutlubeja (Kutlubeja) około 1398 r. Ze składek wiernych wybudowano w roku 1495 nową, murowaną świątynię, później przerabianą i powiększaną. W XVII w. dwukrotnie poważnie ucierpiała najpierw

w 1602 r. w wyniku pożaru miasta, a później na skutek tureckiej okupacji i walk toczonych podczas prób odbicia miasta przez Polaków. W latach 1756–1767 świątynia św. Mikołaja została odbudowana być może pod kierunkiem wspomnianego już Jana de Witte. Obstawione kolumnami wnętrze katedry miało układ centralny krzyżowy. Przykrywała je kopuła na osmiobocznej podstawie. Fasadę zdobił dorycki portyk z parami kolumn. Największym skarbem katedry był, czczony przez chrześcijan trzech obrządków, uznawany za cudowny, wizerunek Matki Boskiej Ormiańskiej, o którym sądzono, że wykonany był prawdopodobnie w X w. Według niepotwierdzonej przez historyków legendy, miał pochodzić z Ani, stolicy Armenii. Ormiańscy wierni ochronili obraz przed Turkami, wywożąc go do Lwowa, gdzie znajdował się aż do swego powrotu w 1699 r. Przepadł dopiero w latach trzydziestych XX stulecia, gdy decyzją władz sowieckich ormiański kościół św. Mikołaja wysadzono w powietrze. Podobno zabrali go żołnierze Ar-

mii Czerwonej lub funkcjonariusze NKWD i wywieźli do Charkowa. Jego dalsze losy długo były zagadką. Jackowi Chrzyszczewskiemu, badaczowi dziejów kościołów Ormian w Polsce, udało się ustalić, że Matka Boska Ormiańska trafiła najpierw do muzeum w Równem, a następnie do Kijowskiego Państwowego Muzeum Sztuki Wschodniej i Zachodniej. Ponadto wnikliwa analiza wykazała,

że jest to obraz typowy dla małopolskich Hodogetrii datowanych na przełom XV i XVI w.

Z dawnej świątyni ormiańskiej pw. św. Mikołaja do dziś zachowały się fragmenty kościelnych murów, zrujnowane piwnice i krypty, kilka płyt nagrobnych, filary wejścia oraz okazała wieża-dzwonnica, którą wybudowano staraniem gminy ormiańskiej w połowie wieku XVI. W jej dolnej kondygnacji znajduje się kaplica św. Stepanosa (Szczepana) ufundowana w 1633 r. przez, jak głosiła tradycja, starca, który mieszkał w pobliżu świątyni. Współcześnie wieżę użytkują prawosławni.

Powróćmy jednak do dziejów katedry łacińskiej. W jej pobliżu znajduje się jeszcze kilka interesujących zabytków, a wśród nich brama wjazdowa prowadząca na plac otaczający katedrę (dawny cmentarz katedralny). Ozdobioną posągami św. Jana Nepomucena bramę

▲ Polichromie w kaplicy pw. Niepokalanego Poczęcia NMP (stan po konserwacji). Fot. J. Miler, 2001 r.

◀ Brama triumfalna dla króla Stanisława Augusta przy katedrze łacińskiej. Fot. J. Krasnodębski, 1995 r.

wybudowano w 1781 r., w czasach biskupa Adama III Krasieńskiego, aby uczcić wizytę króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Niedaleko świątyni ulokowano w XVI w. pałac biskupów, odbudowany później po uszkodzeniach spowodowanych przez Turków i powiększony o piętro nadbudowane w wieku XIX.

W 1795 r. decyzją carycy Katarzyny II zlikwidowano diecezję w Kamieńcu Podolskim. Działo się to bez zgody Stolicy Apostolskiej. Utworzona została wówczas Diecezja Lataczowska. Car Paweł II w 1798 r. przywrócił Diecezję Kamieniecką.

W latach 1842–1855 powstał neogotycki portyk dostawiony z boku katedry. Latem 1862 r. spłonął dach i podstysze katedry, ale dzięki staraniom biskupa Antoniego Fijałkowskiego, a przede wszystkim ofiarości wiemych, już pod koniec roku odprawiano nabożeństwa w odremontowanej świątyni. Niestety, kolejny ukaz carski, tym razem Aleksandra II, likwiduje Diecezję Kamieniecką i przyłącza ją do Łucko-Żytomierskiej. Katedra staje się kościołem parafialnym, a biskup Fijałkowski zmuszony zostaje do opuszczenia Kamienia.

W 1918 r. papież Benedykt XV przywrócił ponownie Diecezję Kamieniecką, która jednak przestała istnieć w latach 30., a to za sprawą władz sowieckich. W tym czasie katedrę zamknięto i przekształcono w muzeum historii religii i ateizmu. Na czas II wojny światowej przywrócono jej funkcje religijne, ale później znowu zamieniono na muzeum. Trafiły do niego również obiekty z innych świątyni. Wśród zbiorów znalazł się niezwykłej urody pomnik nagrobny zmarłej młodo córki Karola Przeddzieckiego, opatrzony wierszowaną inskrypcją: *Laura dziewica. Zgasła w lat kwiecie. Cudne jej lica. W lepszym są świecie.* Pierwotnie znajdował się w kościele rodowym Przeddzieckich w Czarnym Ostrowie na Podolu. Dawna rezydencja tej rodziny już nie istnieje. Uległa zniszczeniu tuż po rewolucji 1917 r. Bogate zbiory artystyczne i biblioteczne przetrwały działania wojenne lat 1914–1920, ponieważ wcześniej przeniesiono je do warszawskiego pałacu. Tutaj jednak nie oszczędziła ich kolejna wojna. Do dziś zachował się kościół czarnoostrowski z przełomu XVIII i XIX w. Zniszczono jednak jego wystrój, usunięto wieżę i kopułę, splądrowano groby

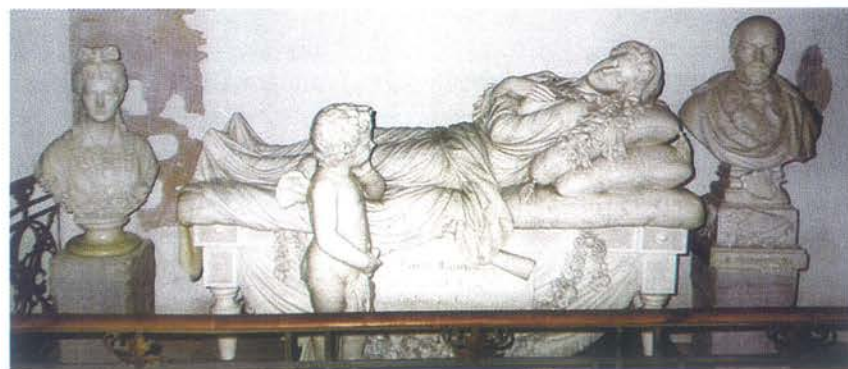
▲ Pomnik Jerzego Michała Wołodzyjowskiego. Fot. J. Miler, 2001 r.

Przeddzieckich, a wewnątrz przedzielono stropem. Do czasu, gdy w 1990 r. przekazano go wiernym, służył jako dom kultury i sala taneczna. Wykonany z kararyjskiego marmuru w 1876 r. przez Wiktora Brodzkiego nagrobek z postacią Laury Przeddzieckiej, ocalał dzięki temu, że trafił w 1938 r. do kamienieckiego muzeum religii i ateizmu. Paradoksalnie, istnienie tej placówki uchroniło również samą katedrę przed dewastacją i rozproszeniem jej wyposażenia. Od 1978 r. dawna katedra zaczęła służyć również jako sala koncertowa.

W czasie gdy katedra w Kamieńcu Podolskim przestała być miejscem sprawowania kultu, funkcję kościoła parafialnego pełniła zbudowana w latach 1810–1812 kaplica cmentarna pw. Wszystkich Świętych (obecnie pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa). Została ona zwrócona katolikom w 1978 r. i wyremontowana przez wiernych, bowiem przez lata służyła za magazyn materiałów budowlanych. Z początkiem lat 90. zmiany na Ukrainie sprawiły, że po czasach starań o zwrot kościoła wierni znowu mogli brać udział w nabożeństwach odprawianych w katedrze. 29 czerwca 1990 r. władze miasta przekazały katedrę parafii rzymskokatolickiej, a 16 stycznia 1991 r. papież Jan Paweł II reaktywował Diecezję Kamieniecką i mianował jej biskupem ks. Jana Olszańskiego. Od tego czasu trwają w katedrze prace remontowo-konserwatorskie, m.in. na dachu ułożona została miedziana blacha, usunięto zniszczone zewnętrzne tynki i nałożono nowe oraz rozpoczęto renowację wnętrza świątyni. Prace nad ratowaniem zabytkowych polichromii w katedralnej kaplicy pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, prowadzone przez studentów konserwacji Uniwersytetu

na Olszańskiego. Od tego czasu trwają w katedrze prace remontowo-konserwatorskie, m.in. na dachu ułożona została miedziana blacha, usunięto zniszczone zewnętrzne tynki i nałożono nowe oraz rozpoczęto renowację wnętrza świątyni. Prace nad ratowaniem zabytkowych polichromii w katedralnej kaplicy pw. Niepokalanego Poczęcia NMP, prowadzone przez studentów konserwacji Uniwersytetu

▼ Nagrobek Laury Przeddzieckiej w katedrze łacińskiej; obok widoczne popiersie Karola Przeddzieckiego oraz NN kobiety. Fot. J. Miler, 1999 r.

▲ Pozostałości zburzonej katedry ormiańskiej. Fot. J. Krasnodębski, 1995 r.

Mikołaja Kopernika w Toruniu dotowało Biuro Pełnomocnika Rządu do spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą.

Niedawno ukazała się znakomita monografia, zatytułowana *Kamieniec Podolski – miasto legenda*, autorstwa Zbigniewa Bani i Marty Wiraszki z Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, opublikowana przez Neriton. Zainteresowanym historią społeczności ormiańskiej w Kamieńcu warto polecić książkę Jacka Chrzęszczewskiego *Kościół Ormian polskich*, wydaną przez Fundację Res Publica Multiethnica, jako pierwszy tom *Katalogu zabytków ormiańskich*. Biuro Pełnomocnika Rządu wsparło finansowo obie publikacje. ❖

WYBRANA LITERATURA

- ¹ Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych Kresach Rzeczypospolitej*, T. 9. Województwo podolskie, Wrocław, 1996
- ² Chrzęszczewski J., *Kościół Ormian polskich. Katalog zabytków ormiańskich*. Tom I. Warszawa, 2001
- ³ Kowalczyk J., *Z badań nad dziełami architektury sakralnej Jana de Witte [w:] Sztuka pograniczy Rzeczypospolitej w okresie nowożytnym od XVI do XVIII wieku*. Warszawa, 1998
- ⁴ Ostrowski K., *Kresy bliskie i dalekie*. Kraków, 1998
- ⁵ Wiraszka M., Bania Z., *Kamieniec Podolski – miasto legenda*. Warszawa, 2001